

Kereszténység előtti hiedelemmotívumok a magyar népi mondókákban

A magyar népi játékok szövegei sok olyan elemet őriznek, amely a felnőttek népi kultúrájából már kikopott. Az ilyen elemek egy része a kereszténység előtti hitvilágra vonatkozik, mágikus hiedelmek és cselekmények maradványait őrzi. A játszó gyerekek erről a mágiáról, a szövegek, cselekmények jelentőségéről nem tudnak. Számos esetben a hiedelemháttér kikopásával a szövegek vagy egyes szövegváltozatok átalakultak, de még mindig megfejthető, hogy miről van szó tulajdonképpen.

A továbbiakban ilyen szövegeket vizsgálunk. Valamennyi elemre itt nem tudunk sort keríteni, csak azokat mutatjuk be, amelyek a mondókákban jelennek meg. Mondókáknak Borsai Ilona meghatározása szerint (BORSAI 1981 p. 2) azokat a játékszövegeket tekintjük, amelyek valamely konkrét alkalomhoz kötődnek, és a játékoktól eltérően nem cselekményük, hanem funkciójuk van. A naphívogatók akkor kerülnek elő, ha borús, hideg az idő, a gólyamondókák akkor, ha megjelennek az első gólyák, az altatódalok akkor, ha azt akarják, hogy a kisbaba elaludjon, a gyógyítók akkor, ha valamijük fáj, a szemükbe esett valami vagy szemölcsöt akarnak elmulasztani.

A mondókák jelentős részében találunk mágikus elemeket. „*A szó mágikus erejébe, a bizonyos körülmények közt, előírt módon kimondott szó teljesülésébe vetett hit igen régi, a mágia kezdeteivel egyidős. A mágiának minden korban, minden népnél fontos eszköze volt, önállóan is, összetett eljárások részeként is. Többször a mágikus cselekményekhez képest, hogy kimondja célját, és ezzel mintegy magában hordja teljesülését. Legegyszerűbb formái egyszerű felszólítások, parancsok, óhajok: a mágiával befolyásolni kívánt személyhez, tárgyhoz, természetfeletti lényhez*”. (PÓCS 1990 p. 656) A szakirodalom sokhelyütt szól arról, hogy „*gyermekmondókáink e csoportja számos archaikus elemet őrzött meg régi idők varázsénekeiből, igézőiből, ráolvasásaiból*”¹.

Síppal, dobbal, nádi hegedűvel

A gólyához szóló mondókáknak ez az igen sokat emlegetett szövegmotívuma már szinte közhelyszámba megy a néprajzi szakirodalomban, de éppen ezért nem hagyható ki egy ezzel a kérdéssel foglalkozó tanulmányból. A gólya nemcsak a népi játékokban, hanem pl. egyes dramatikus népszokásokban is megjelenik: a vele kapcsolatos hiedelmek többsége „*több olyan elemet őriz, amely funkcionális szempontból különösen figyelemreméltó, és feltételezhetően a magyarság kereszténység előtti kultúrájában gyökerezik*”. (Ujváry 1990 p. 320) Az idézet a dramatikus szokásokra vonatkozik, de ilyen gólyamondókák a népi mondókák szövegeiben is felbukkannak.

Gólya, gólya, gilice,
De véres a lábad,
Török gyerek vágta,
Magyar gyerek gyógyította
Síppal, dobbal, nádi hegedűvel.
Mohács (Baranya)

Gólya, gólya, gilice,
Mitől véres a lábad,
Török gyerek elvágta,
Magyar gyerek gyógyítja,
Jönnek a törökök
Síppal, dobbal, nádi hegedűvel.
Kustánszeg (Zala)

A szövegről számos kutató megírta, hogy a síp, dob és nádi hegedű a sámánisztikus gyógyítás kelléke (a zajkeltés a rossz szellem[ek] elűzésének eszköze is²), s ezt őrizte meg a gólyához szóló mondóka. A 19. század 70-es éveinek elején „*Csallóközben a gyermekek*

¹ BORSAI 1981. 3. l. A szakirodalmi hivatkozásokat lásd 48. l., 22. számú jegyzet.

² Lásd pl. DIÓSZEGI 1978. 69., 71. l.; MNL 1982. 609-610. l. „zajkeltés” szócikk; HOPPÁL 1990. 700. l.

"tavasz közeledtével, József-nap táján, ezzel a kis versikével szoktak gólyát várni: – Gólya, gólya, gilice, mér véres a lábad? Török gyerek vágta, magyar gyerek gyógyítgassa, síppal, dobbal, nádi hegedűvel". (...) Már Ernyei Pál is valószínűnek tartotta, s azóta több más kutató is megerősítette, hogy "e versikében a hangszerekkel való sámán-gyógyítás ősrégi emléke maradt reánk". (BORSAI 1984 p. 22) Róheim erről a következőket írja: „A nagy lármával, síppal, dobbal, nádi hegedűvel való gyógyítás a samánkodó gyógyítás világszerte elterjedt típusát mutatja, az ütögetés talán a betegségszellem kiverésének maradványa”. (RÓHEIM 1912 p. 360) A hiedelem-háttér eltűnését mutatja a kustánszegi változat: ott már nem a gyógyítás történik síppal, dobbal és nádi hegedűvel, hanem a törökök jövetele.

Kerüld meg

Egyes gólyamondókákban „az a hiedelem tükröződik, hogy ha a gólya megkerüli a házat, szerencsét hoz”. (BORSAI 1984 p. 22)

Gólya, gólya, kerüld meg a házamat,
Odaadom az arany kulcsomat.
Vitnyéd (Sopron)

Az eredeti hiedelem szerint valamely terület mágikus védelme a megkerüléssel biztosítható. A körforma védő szerepe az emberi kultúra egy korszakában mágikus elgondolás alapjává vált: már a középkorban közismert volt a magyar nyelvterületen és máshol is. A körüljárás céljai, funkciói közé tartozik többek között „*valamely hely, személy, tárgy mágikus védelme, a gonosztól való elzárása. A ~sal mintegy láthatatlan kört vonnak a körüljárt körül*”³. Ha tehát a gólya megkerüli a házat, ezt a mágikus védelmet biztosítja.

Hozzál nekünk kisbabát / Vakulj meg

A gólyával kapcsolatos hiedelmek közé tartozik, hogy ő hozza a kisbabát: ez a szerepe máig közismert. Sok helyütt mondják, mondták a 20. század közepe előtt született adatközlők: gyermekkorukban még úgy gondolták, hogy akinek a házán a gólya fészket rak, ott gyermekáldás várható. Kétféle szöveget is mondtak ezzel kapcsolatban a gólyának: ha a gyerekek testvért akartak, akkor mást, mint ha már sok testvér volt.

Gólya, gólya, vaslapát,
Hozzál nekünk kisbabát!
Kapuvár (Sopron)

Gólya, gólya, vakulj meg,
Hogy a házunk ne lásd meg!
Tura (Pest-Pilis-Solt-Kiskun)

A gólya mint gyermekhozó madár nemcsak a magyar nyelvterületen fordul elő: Kiss Áron írja, hogy Andersennek „A gólya” c. meséjében is megjelenik, és ő nevezi abban a mesében a kisbabákat hordó gólyákat Péterkéknek. (KISS 1891 p. 503)

Süss fel

A naphívogató mondókákban is megmaradt a kereszténység előtti hiedelemvilágnak azon eleme, hogy a megfelelő körülmények között a megfelelő módon kimondott szónak teljesülnie kell. Így ha tavasszal borús, hideg az idő, és ekkor a megfelelő módon mondják a megfelelő szöveget, a napnak ki kell sütnie. A megfelelő mód ez esetben az, hogy a hívogatót

³ MNL 1980. „körüljárás” szócikk.

az ég felé tárt karral, az égre nézve kell mondani: ez több mondóka leírásában szerepel is. Ezek tehát „*voltaképpen tavasz-varázsló szövegek, az életet adó meleget hívogatják*”. (BORSAI 1984 p. 19)

Süss fel, süss fel, verőcske,
Ne menj Maconkára,
Mert Maconkán sőt törnek, borsot törnek,
Tökkel harangoznak.
Mondd el Apollónak,
Terítsen ki köpönyeget,
Adjon Isten jó meleget!

Mátraballa (Heves)

A verőcske a nap megfelelője, ma már csak a verőfény szóban használatos. A szövegben a görög mitológia Apollója és Isten jól megfér egymással.

Az én hajam olyan legyen

Amikor tavasszal elered az eső, a kislányok kiszaladnak, a langyos esőben ugrálnak vagy többen együtt körben táncolnak, s közben a következő szövegnek valamely változatát mondják:

Ess, eső, ess, Holnap délig ess,
Zab szaporodjon, Búza bokrosodjon,
Az én hajam olyan legyen, Mint a csikó farka,
Még annál is hosszabb, Mint a Duna hossza!

Tura (Pest-Pilis-Solt-Kiskun)

Ezekben a szövegekben az analógiás mágia ismerhető fel, az a hiedelem, hogy ahogy az eső megnöveszti a búzát vagy a kukoricát, úgy nő tőle a lányok haja is. „...*az a gondolat pedig, hogy az eső nemcsak a növények növekedését segíti elő, hanem megteheti ezt az emberi hajjal is ("...olyan legyen az én hajam") – lényegében analógiás varázslás*”. (BORSAI 1984 p. 18) A bőségvarázslás mellé itt az egészségvarázslás járul: a hosszú, dús haját a dús, viruló növényzet analógiájára az egészség jelének tekintették.

Új hold, új király

A hold mágikus szerepét fogyása és növekedése jelenti. Ha valaminek a gyarapodását, növését kívánták, azt a növekvő holddal hozták párhuzamba. „*Új hold első napján a kijövő hold megláttára pénzt kell csörtetni a zseb és erszényben, és száma nőlni fog*”. (IPOLYI 1854 II. p. 8)

Új hold, új király, nincsen pénzem, te adjál!

Nagykanizsa (Zala)

Ha pedig valamit el akartak mulasztani (pl. fekélyt, szemölcsöt, sebet), az ahhoz szükséges praktikákra a fogyó hold idején kellett sort keríteni, hogy a holddal együtt az is elfogyjon. A gyógyítás egyik módja, hogy a szemölcsöt vendégségbe küldik, így szabadulnak meg tőle.

Új hold, új király, bál van a faluba',
Nem mehetek el, a szemölcsömet küldöm el!
Szőlősgyörök (Somogy)

Szeplőt hányok

A fecskének gyógyító, szépségvarázsló erőt tulajdonítottak: ehhez tartozott az is, hogy elviszi a szeplőket. A megfelelő módon kimondott megfelelő mágikus szavakkal végzett mágikus cselekvés neki szólt, őt kérték, hogy tüntesse el a szeplőket.

Fecskét látok, szeplőt hányok, selymet gombolyítok.
Boldog (Pest-Pilis-Solt-Kiskun)

„...nálunk is az első fecske láttára a leánynak meg kell mosdani, hogy az egész nyáron át szép és fehérarcú maradjon (...), vagy ha kinek szeplője van, midőn tavaszkor első fecskét lát, dörzsölje meg tenyerével arcát s kezeit keresztbe téve, azokkal vállait érintve mondja: "fecskét látok, szeplőt hányok", mire elveszti szeplőjét, s meg lesz attól óva az egész nyáron át". (IPOLYI 1984 II. p. 45)

Adjál nekem vasfogat

A vasfogra vonatkozó mondókákat a gyerekek akkor mondják, ha kiesik egy tejfoguk.

Egér, egér, adjál nekem vasfogat,
Adok neked csontfogat.
Mezőcsávás (Maros-Torda)

A hiedelem alapja egyrészt a kimondott szó erejébe vetett hit (ha megfelelőképpen kéri az egértől a fogat, az egérnek adnia kell), másrészt az analógiás mágia (azért vasfog, mert olyan erősnek kell lennie, mint a vas, amilyen az egéré is).

Tejet adok, vaját adok

Tejjel, vajjal a gyerekek a lepkét kecsgetetik, hogy szálljon le, vagy a csigát, hogy jöjjön ki a házából: itt már nem parancsról van szó, ajándék fejében kívánják kérésük teljesítését. „Ezt az ajándékot – de legalábbis a felajánlást – a hajdani áldozati ajándék leegyszerűsödött maradványának kell gondolnunk”. (KÜLLÖS 1978a. p. 416)

Pille, pille, szállj le,
Tejet adok, vaját adok,
Ha megeszed, többet adok.
Salomvár (Zala)

Csigabiga, gyere ki,
Ég a házad ideki,
Kapsz tejet-vaját,
Holnapra is marad.
Mosonmagyaróvár (Moson)

Kovács, kalapács

A vassal dolgozó kovács köztiszteletnek örvendett a hagyományos közösségekben, s ez is a kereszténység előtti hitvilágnak köszönhető, amelyben a vas kiemelkedően fontos szerepet töltött be. „A vastárgyak mágiában való alkalmazása rendkívül sokoldalú. (...) sok esetben úgy látszik, hogy a vasnak önmagában is "varázserőt" tulajdonítottak”. (PÓCS 1990 p. 652) A

vasnak fontos szerepe van abban, hogy a túlvilági lényekkel kapcsolatot lehessen teremteni: ezért vannak pl. pénzérmék vagy fémből készült egyéb díszek a sámándobon, s ezért szerepel a népmesékben vasorrú bába. A vasorrú bába nem pusztán boszorkány, hanem „*túlvilági szellemalak*”, (SOLYMOSSY 1927 p. 222) s ezt éppen vasorra jelzi. A kereszténység előtti ugor hitvilágból való származást igazolja, hogy a vasorrú bába a manysi mesékben is létezik: „*az újabban kiadott vogul (manysi) mesék azonban kétségtelenné teszik, hogy a vasorrú bába eredetileg erdei szellem volt*”. (BEKE 1957 p. 169) A vassal mint különleges anyaggal dolgozó kovács maga is többé-kevésbé különleges figurává vált. Ez azonban nem akadályozta meg a gyerekeket abban, hogy csúfolókat mondjanak rá, ahogy más köztiszteletben álló személyekre, pl. a papra is.

Kipp-kopp, kalapács,
Itt kalapál a kovács.
Velem (Vas)

Kipp-kopp, kalapács,
Kicsi kovács nagy kovács,
Üssed, üssed a vasat,
Hogy korogjon a hasad⁴.
Apáca (Brassó)

Szerencsét talállok

Szerencsét akkor lehetett találni, ha valaki tarka, szürke vagy fehér lovat, a ló után kutyát, illetve a későbbi szövegek szerint kéményseprőt látott. A tarka és a fehér ló áldozati állat volt a kereszténység előtt, amivel a túlvilági lények jóindulatát meg lehetett nyerni. A kéményseprő feketeségével az ördögre emlékeztet: az alvilági hatalmak megnyerése is jelenthetett szerencsét. Ahol a szöveghez leírás is van, az csaknem mind említi, hogy a szöveget a gombjukat fogva kell mondani: talán azért, mert a gombok régebben vasból (fémből) készültek. Ez a motívum az egyik itt bemutatott szövegben is szerepel.

Fehér lovat látok,
Jó szerencsét várok,
Addig fogom a gombom,
Míg kutyát nem látok,
Tarka kutyát látok,
Szerencsét talállok.
Mezőcsávás (Maros-Torda)

Kéményseprőt látok,
Szerencsét talállok.
Nagyecsed (Szatmár)

A hiedelem kikopásával a fehér lovat és a kéményseprőt is úgy értelmezték, hogy ritkán láthatók, ezért szerepelnek a szövegben. Ez magyarázza, hogy a szövegekben megjelent a zöld Trabant, aminek semmiféle mágikus jelentősége nem volt, viszont valóban ritkán lehetett látni⁵.

Antanténusz

Az „*Antanténusz*” kezdetű kiolvasó a népi játékok között a legismertebb halandzsa. Halandzsa, azaz hosszabb-rövidebb értelmetlen szöveg számos népi játékban előfordul, vagy torzulás eredménye, vagy eleve értelmetlen. Ez a fajta szöveg leginkább a kiolvasók egy csoportjára jellemző.

⁴ Ez nyilvánvaló szövegromlás „Ne korogjon a hasad” helyett.

⁵ A MTA BTK Zenetudományi Intézet játékgyűjteményében ilyen mondóka nem található, de tudomásom van róla, hogy mondtak ilyet, ha följegyezni ilyen mondókát nem is volt módom.

Ipolyi a kiolvasást a ráolvasás szinonimájaként említi, mint a kereszténység előtti hitvilágból megmaradt „igézés” szóval azonos értelmű kifejezést. „Szótáraink a szavat ez értelemben eddig, mint látom, nem ismerik; annál jobban népünk, gyakorolva maig kitünőleg bizonyos marha bajokban, az állatokba, sertés, ebek füleibe esett nyú, pondró st. gyógyjakint, mit ekkép a ráolvasás vagy kiolvasás által szoktak eszközölni, hogy belőlök kiessenek, elmondva bizonyos, majd értelmesb, majd értelmetlen szavakat, a mint azok egyszerűn az eszközölni kívánt tényre vonatkoznak s ezt kifejezik, vagy pedig értelmetlen s azért valószínűleg régi mythosi formulák elmondásából állanak”. (IPOLYI 1854 (1929) II. p. 152-153) Az „olvasás” szót Ipolyi abból eredezteti, hogy a pogány korban csak az akkori papok, papnők olvashattak ki hasonló büvigéket bizonyos írásokból vagy könyvekből. (IPOLYI 1854 (1929) II. p. 153) A jelenleg egyre tágabb körben használt „kiszámolás” kifejezés talán a számokkal kezdődő szövegek következtében jött létre.

Kiss Áron Ipolyival részben egyetért, részben azonban ellenkezik, amikor kifejti: „A *\"rálóolvasások vagy ráimádkozások\"* töről metszett atyafiak a kiolvasásokkal. Csakhogy a ráolvasások mindig arra valók, hogy valami betegséget mulasztanak el, valami titkot gyóntassanak ki. (...) A *\"kiolvasások\"* ellenkezőleg, (...) valami kellemetlenség türésére, pártválasztásra stb. használtattak”. (KISS 1891 p. 508) Ez pontosan megfelel a kiolvasás funkciójának a játékokban: a kiolvasóra többnyire olyan kellemetlen szerep esetén kerül sor, amelyre nincsen vállalkozó. Danikáné szerepét az vállalja, aki kitalálja, hogy azt játsszák, a kérőt pedig ő jelöli ki; a fogót, hunyót azonban többnyire kiolvasás. Kiss Áron a továbbiakban kifejti, hogy a kiolvasók *„bizonyynal ősi vallási szokások maradványai, s ha az ember sokat foglalkozik velök, a *\"kezdetet tevő értelmetlen szavakban\"* szinte látni véli a boszorkánymester invocatióit, majd a *\"kényszerítő bűbájos szavakat s végül a kivetést\"*”*. (KISS 1891 p. 508)

A halandzsaszövegről Birket-Smith írja: *„Ha a gonosz hatalmakat kell felidézni, akkor ezt a szent dolgok szándékos eltorzításával lehet megtenni: a Miatyánk visszafelé olvasva magát a Sátánt hívja elő”*. (BIRKET-SMITH 1969 p. 326) A szöveg visszafelé mondása tehát a kereszténység előtti hitvilágban az alvilági hatalmakkal, a kereszténységben a Sátánnal teremt kapcsolatot, s mivel a visszafelé mondott szöveg értelmetlen, az értelmetlen szavaknak vagy szövegeknek ugyanezt a szerepet tulajdoníthaták.

Az *„Antanténusz”* kezdetű kiolvasó halandzsaszöveg, minden szava sokféleképpen változhat, sőt maguknak a szavaknak a kijelölése is önkényes. Az első négy szótagot többnyire egy szóként jelölik, de felfogható egy, két, három vagy akár négy szóként is: a tagolás kérdése csak írásban való közlés alkalmával merül föl. A szavakat általában három-négy szótag terjedelemben egybeírják, de eltérések is vannak.

Ándándénusz, szórakáténusz,
Szóraká tikitaká, ajá-bajá bambusz.
Válaszút (Kolozs)

Antanténusz, szól akaténusz,
Szól aka likeluka, alabala bambuszka.
Dávod (Bács-Bodrog)

Lopásgátló

A túlvilági lények támogatását arra is igénybe lehet venni, hogy meggátolják valamely tulajdonuk ellopását. A MTA BTK Zenetudományi Intézetben a népi játékok gyűjteményében található mindkét adat műköltés, vers, de funkciójuk a pogány kori magyar hitvilágban gyökerezik. Az egyiket itt bemutatjuk.

Aki ezen könyvnek szorul lopására,
Kívánom, hogy jusson a nagy uraságra,
Pesti és budai taligatolásra,
A koldusok között főkapitányságra.
Szóreg (Torontál)

Számos alkalommal és számos vonatkozásban kiderült már, hogy a népi játék a folklórkutatás kincsébányája. A gyerekek, sokszor a felnőttek sem értik, hogy a játékok szövegében, dallamában, cselekményében milyen elemek őrződtek meg, de mivel a játékokban nem ez a lényeg, megőrzik úgy, ahogy van, torzulásokkal vagy anélkül. A kutatók feladata, hogy ezekből kiderítsék, hogy melyik szöveget miért mondták, melyik cselekmény miért szerepel a játékokban, és a dallamok mit őriznek. Az előbbieken az ősi magyar hitvilág elemeit vizsgáltuk a mondókákban, de a bemutatott példák korántsem képviselik a teljességet: a mondókákon kívül számos játékfajta szövegében és cselekményében is megtaláljuk a kereszténység előtti hitvilág elemeit. A párválasztó játékok egyes szövegmotívumai az analógiás varázslás emlékét őrzik, a labdajátékok kultikus jelentősége a labda gömb alakjával és azzal függhet össze, hogy az eldobott labda ballisztikus útja hasonló a Nap látszólagos napi pályájához, az ülőhintáé pedig ennek éppen a fordítottja. Mindezzel csak jelezni kívánom, hogy azt a témát még korántsem merítettük ki, hogy a népi játékokban az ősi magyar hitvilág mely elemei őrződtek meg.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BEKE 1957 – BEKE Ödön: A vasorrú bába az ugor néphitben. In: *Ethnographia* LXVIII. Budapest, 1957. 168-169. l.
- BIRKET-SMITH 1969 – BIRKET-SMITH, Kaj: *A kultúra ösvényei*. Budapest, 1969.
- BORSAI 1981 – BORSAI Ilona: *A magyar népi gyermekmondóka műfaji sajátosságai*. Gyermekjátékos III. Szombathely, 1981.
- BORSAI 1984 – BORSAI Ilona: Népi gyermekjátékok, mondókák. In: DOBSZAY László: *A magyar dal könyve*. Budapest, 1984. 17-110. l.
- DIÓSZEGI 1978 – DIÓSZEGI Vilmos: *A pogány magyarok hitvilága*. 2., változatlan kiadás. Budapest, 1978.
- HOPPÁL 1990 – HOPPÁL Mihály: Népi gyógyítás. In: *Magyar Néprajz* VII. Budapest, 1990. 693-724. l.
- IPOLYI 1854 (1929) – IPOLYI Arnold: *Magyar mythologia* (3. kiadás). Budapest, 1854 (1929).
- KISS 1891 – KISS Áron: *Magyar gyermekjáték-gyűjtemény*. Budapest, 1891. (Reprint kiadás: Budapest, 1984.)
- KÜLLÖS 1978 – KÜLLÖS Imola: Gyermekmondókáink ősisége. In: *Kis magyar néprajz a Rádióban*. Budapest, 1978. 415-417. l.
- MNL 1980, 1982 – *Magyar Néprajzi Lexikon* 3, 5. Budapest, 1980, 1982.
- PÓCS 1990 – PÓCS Éva: Néphit. In: *Magyar Néprajz* VII. Budapest, 1990. 527-692. l.
- RÓHEIM 1912 – RÓHEIM Géza: Samánkodó gyógyítás nyoma egy gyermekversben. In: *Ethnographia* XXIII. Budapest, 1912. 360-362. l.
- SOLYMOSSY 1927 – SOLYMOSSY Sándor: A „vasorrú bába” és mítikus rokonai. In: *Ethnographia* XXXVIII. Budapest, 1927. 217-235. l.
- UJVÁRY 1990 – UJVÁRY Zoltán: Dramatikus népszokások, népi színjátékok. In: *Magyar Néprajz* VII. Budapest, 1990. 265-328. l.